

INVALIDITET JE PITANJE LJUDSKIH PRAVA: MOŽE LI OBRAZOVANJE POMOĆI NJIHOVU OSTVARENJU?

Tihomir Žiljak

Pučko otvoreno učilište, Zagreb

Pregledni rad

Sažetak

U tekstu autor pokazuje razvoj zaštite osoba s invaliditetom kroz međunarodni sustav ljudskih prava te osnovna hrvatska politička određenja. Izdvaja dvije skupine rasprava koje su značajne za suvremeno utemeljenje prava osoba s invaliditetom. Prva je rasprava Johna Rawlsa i Amartye Sena o "normalno kooperativnim pripadnicima društva". Drugu raspravu o pozitivnim i negativnim pravima osoba s invaliditetom potaknuo je American with Disabilities Act (Anita Silvers, I. M. Young). Na tim podlogama autor pokazuje prednosti pristupa invalidnosti koji je utemeljen na ljudskim pravima i koji je zamijenio prijašnji medicinski model. Na kraju pokazuje važnost obrazovanja za razvoj sposobnosti osoba s invaliditetom i otvaranje novih mogućnosti izbora kako bi one mogle stvarati život koji će s razlogom cijeniti.

U ovom ću članku* pokazati kratku evoluciju prava osoba s invaliditetom i važnost njihova ukla-

panja u politiku ljudskih prava. Pokazat ću kako se invalidnost javlja kao specifično pitanje u raspravi o ljudskim pravima. Na kraju ću naznačiti važnost obrazovanja i neke pretpostavke pod kojima bi provedba ideje cjeloživotnoga učenja mogla pomoći politici ljudskih prava kad je riječ o osobama s invaliditetom. Poticaj će mi biti Madridska deklaracija iz 2002. godine,

* Tekst je nastao kao dio projekta HPD-a *Promoviranje načela inkluzivnoga građanstva u obrazovnoj politici* (uključivanje osoba s invaliditetom). Projekt se provodio 2005. i 2006. uz potporu Foruma Otvorenog društva.

koja izričito naglašava da je invaliditet pitanje ljudskih prava, te činjenica da je Hrvatski sabor 2005. godine donio Deklaraciju o pravima osoba s invaliditetom.

1. Ugradnja prava invalidnih osoba u dokumente o zaštiti ljudskih prava

Kako je tekla evolucija zaštite invalida i njezina ugrađivanja u sustav zaštite ljudskih prava? U članku 25. Opće deklaracije o ljudskim pravima (*Universal Declaration*, 1948) mogu se naći osnove zaštite koja se odnosi na osiguravanje dobrobiti osobama koje pate zbog nekog "životnog nedostatka". Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima razrađuju neke elemente te zaštite.

Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Europska konvencija, 1950) ističe pravo hendikepiranih osoba na autonomiju, socijalnu integraciju i sudjelovanje u životu zajednice (članak 15).

Invalidnost ulazi u sustav zaštite ljudskih prava 70-ih godina prošloga stoljeća kada Opća skupština UN-a 1975. godine donosi Deklaraciju o pravima invalidnih osoba (*Declaration on the Rights*, 1975). Prema Deklaraciji invalidi su osobe koje zbog urođenih ili stečenih nedostataka mentalne i tjelesne prirode nisu u stanju dijelom ili u potpunosti sebi osigurati osobni i društveni život (točka 1). Invalidi imaju jednaka politička i građanska prava kao ostali ljudi, uključujući mjere potrebne da bi mogli, koliko je to moguće, živjeti kao ostali građani (točka 3).

Tih se godina šire počeo upotrebljavati termin isključenost. Za njegovo

uvođenje posebno je zaslužan francuski državni sekretar za socijalnu akciju René Lenoir koji je nastojao eliminirati opasnosti koje proizlaze iz socijalne nejednakosti i isključenosti. U tom je trenutku pozornost bila usmjerena na mentalnu i fizičku invalidnost, na ovisnike i sl., a kasnije se interes proširio na siromašne, dugo vremena nezaposlene itd. Svjetski program akcije za skrb o invalidnim osobama donosi se 1982. godine, a od 1983. do 1992. godine traje Desetljeće invalidnih osoba Ujedinjenih naroda tijekom kojega Potkomisija za sprečavanje diskriminacije i za zaštitu manjina uključuje problematiku invaliditeta u diskurs ljudskih prava.

Na temelju iskustava i inicijativa stečenih tijekom Desetljeća invalidnih osoba u okviru UN-a donesena su 1993. godine Standardna pravila o izjednačenju mogućnosti za osobe s invaliditetom (Standardna pravila, 1993). Ona se bave zaprekama koje sprečavaju osobe s invaliditetom da se koriste pravima i slobodama te zaprekama koje im otežavaju puno sudjelovanje u radu njihovih zajednica.

Madridska deklaracija usvojena je 2002. godine na Europskom kongresu osoba s invaliditetom, na kojem je bilo više od 600 sudionika iz 34 zemlje. Ona određuje invaliditet kao pitanje ljudskih prava (Madridska, 2002). Osobe s invaliditetom imaju jednaka ljudska prava kao i ostali građani. Da bi se postigao taj cilj, sve zajednice trebaju njegovati raznolikosti i brinuti se da osobe s invaliditetom uživaju u punini ljudskih prava: građanskih, političkih, ekonomskih i kulturnih, što je potvrđeno i raznim međunarodnim konvencijama. Deklaracija ističe da osobe s invaliditetom traže jednake mogućnosti, a ne

milosrđe. Dotadašnji pristupi uglavnom su se temeljili na samilosti i uočljivoj bespomoćnosti osoba s invaliditetom, a takvi se stavovi u Deklaraciji smatraju neprihvatljivima. Naglasak je na rehabilitaciji pojedinca kako bi postao sposoban da se “uklopi” u društvo, prema globalnom shvaćanju društva koje se modificira kako bi uključilo sve ljude, među njima i osobe s invaliditetom, i kako bi se prilagodilo njihovim potrebama. Osobe s invaliditetom traže jednake mogućnosti i jednak pristup društvenim bogatstvima, tj. traže mogućnost obrazovanja, upotrebe novih tehnologija, zdravstvenu i socijalnu skrb, mogućnost bavljenja sportom i različitim aktivnostima u slobodnom vremenu, potrošačka dobra i usluge.

Prema Madridskoj deklaraciji, zapreke u društvu vode u diskriminaciju i isključenje iz zajednice. Način na koji su naša društva organizirana uzrokuje da osobe s invaliditetom često nisu u mogućnosti potpuno uživati svoja ljudska prava i da su isključene iz društva. Statistički podaci pokazuju neprihvatljivo nisku obrazovnu razinu te razinu zaposlenosti ljudi s invaliditetom. U usporebi s građanima koji nisu invalidi vidljivo je da velik broj osoba s invaliditetom živi u stanju istinskoga siromaštva.

To je jedan od razloga zašto su osobe s invaliditetom nevidljivi građani. Diskriminacija takvih osoba često se temelji na predrasudama, no prouzročena je i činjenicom da su one uglavnom zaboravljene i ignorirane. Zbog toga dolazi do stvaranja i pojačavanja prostornih zapreka i do stavova koji im onemogućuju da zauzmu svoje mjesto u društvu.

U Madridskoj deklaraciji ističe se da osobe s invaliditetom čine vrlo di-

verzivnu grupu ljudi i samo ona politika koja to poštuje, može uspjeti. Osobe koje potpuno ovise o njezi druge osobe i svoje obitelji traže naročitu pažnju društva jer od svih osoba s invaliditetom na njih se najviše zaboravlja. Također, žene s invaliditetom i ljudi s invaliditetom pripadnici nacionalnih manjina nerijetko su suočeni s dvostrukom ili čak višestrukom diskriminacijom, što je rezultat interakcije diskriminacije prouzročene njihovim invaliditetom i diskriminacije zbog njihova spola ili etničkoga podrijetla. Za ljude oštećena sluha raspoznavanje znakovnog jezika temeljno je pitanje.

Madridska deklaracija poziva se na Povelju Europske unije o temeljnim pravima (iz Nice, 2000) te jednakost i nediskriminiranost povezuje s pravom na korištenje mjera kojima se osigurava samostalnost i uključenost osoba s invaliditetom.

Zaštita osoba s invaliditetom ugrađena je u ustavne temelje kao oblik zaštite ljudskih prava. U Ustavu Republike Hrvatske (2001) u članku 57. određeno je da država posebnu brigu posvećuje zaštiti invalidnih osoba i njihovu uključivanju u društveni život.

Na sličan način toj problematici pristupa i Nacionalna strategija jedinstvene politike za osobe s invaliditetom od 2002. do 2006. godine (Vlada RH), koja zagovara promicanje osnovnih ljudskih prava i temeljnih sloboda te poštivanje socijalne pravde, dostojanstva i vrijednosti svake osobe.

Prema saborskoj Deklaraciji iz 2005. godine osobe s invaliditetom imaju sva prava i slobode koje proistječu iz Ustava, a diskriminacijom se smatra njihovo izdvajanje, isključivanje ili ograničavanje, čime se krše njihova ljudska

prava i temeljne slobode. Zbog toga se Sabor u Deklaraciji zalaže za prilagođavanje obrazovnog sustava potrebama osoba s invaliditetom, prilagođavanje postojećih redovitih programa obrazovanja (predškolskog, osnovnog, srednjoškolskog, visokog i sustava obrazovanja odraslih) te za promicanje upotrebe novih tehnologija, obrazovanja na udaljenosti i e-obrazovanja (Deklaracija, 2005).

Na primjeru invalidnosti se, dakle, pokazuje razvojno obilježje ljudskih prava. Invalidnost je sve važnije političko pitanje, nalazi svoje mjesto u deklaracijama, socijalnoj akciji i javnim politikama. Pitanje invalidnih osoba i ljudskih prava danas je na onom mjestu na kojem je pitanje rodnih/ženskih prava bilo prije 15 godina. Ljudska se prava proširuju i uvode se nova. Prava osoba s invaliditetom jedan su od primjera proširenja prava. Kako to proširenje izgleda, može se vidjeti i na nekim sličnim primjerima: pravo udruživanja radnika ili pravo na štrajk proširenje je slobode udruživanja ili otpora tlačenju (Lefort, 2000: 180). Sve se događa tako da se nova prava retrospektivno pokazuju sjedinjena s onime što se smatra konstitutivnim za političku slobodu. Kriterij je u sukladnosti novih prava duhu temeljnih prava. Politika ljudskih prava ukazuje da se valja potruditi u sadašnjosti prepoznati one mogućnosti koje se najavljuju tijekom obrane stečenih prava i sa zahtijevanjem novih.

Fluidnost ljudskih prava jedan je od razloga što im se često uskraćuje i mogućnost da se nazovu pravima jer se stalno mijenjaju, jer nisu uvijek prenesena u nacionalno zakonodavstvo i jer se ne zna tko će ih provesti; držači se svojih ljudskih prava (npr. prava na građansku neposlušnost), možemo

se sukobiti sa zakonom i završiti u zatvoru. Ljudska prava mogu biti paravan za podvale i zloupotrebe na nacionalnoj i međunarodnoj razini (Žižek, 2005). Odvajanjem prava čovjeka od prava građanina daje im se nepolitičko (ili postpolitičko) značenje, a zaštita golog života gubi vezu s aktivnom građanskom ulogom pojedinca. Vodeći računa o prigovorima upućenim politici ljudskih prava, pokazat ću koji su suvremeni temelji politike ljudskih prava kad je riječ o osobama s invaliditetom te kakve su mogućnosti obrazovnog osnaživanja provoditelja i korisnika te politike.

2. Zašto jednaka prava i slobode nisu dovoljna zaštita osoba s invaliditetom?

Upozorit ću na dvije skupine rasprava koje su otvorile važna pitanja prava osoba s invaliditetom.

U prvu skupinu spada reakcija na Rawlsovu *Teoriju pravednosti* kojom je Amartya Sen doveo u pitanje oslanjanje na primarna dobra kao na ona dobra koja omogućuju pojedincima da budu potpuno kooperativni članovi društva. Sen je upozorio da ljudi imaju različite sposobnosti koje im otežavaju da se koriste primarnim dobrima, pod kojima razumijeva osnovna prava i slobode, prihod, blagostanje, društvene osnove samopoštovanja. Na taj su način dovedeni u pitanje pravični uvjeti kooperacije između takvih, različitih osoba. Naime Rawls govori o normalnim i kooperativnim pripadnicima društva tijekom cijeloga njihova života. Razrađujući ideju primarnih dobara, kaže Rawls, razrađujemo ono što građani trebaju i zahtijevaju kao "normalni i kooperativni pripadnici društva" (Rawls, 1999).

Što se događa ako građani nemaju sposobnosti da budu kooperativni članovi društva? Tu slabu točku svoje teorije uvidio je i sam Rawls pa je unio izmjene u *Političkom liberalizmu*, ali nije mogao promijeniti ideju primarnih dobara a da ne naruši pravičnost kao političku koncepciju. Zato je napomenuo da se politička pravednost uvijek treba nadopunjavati drugim vrlinama (Rawls, 2000: 19). Te vrline građani imaju jer su racionalna bića koja imaju dvije moralne moći: sposobnost za osjećaj pravednosti i sposobnost za neku koncepciju dobra. Za stabilnost je potrebna i pravična jednakost mogućnosti, posebno u odgoju i obrazovanju, te primjerna raspodjela prihoda i bogatstva kojima svim građanima moraju biti osigurana univerzalna sredstva, nužna da bi se mogli koristiti svojim slobodama (Rawls, 2000: L).

Odgovarajući na Senovu primjedbu o različitim sposobnostima osoba, Rawls govori o četiri vrste razlika: razlike u moralnim i intelektualnim sposobnostima i vještinama, razlike u fizičkim sposobnostima i vještinama, razlike u koncepcijama dobra, razlike u ukusima i sklonostima (Rawls, 2000: 164). Samo razlike u fizičkim sposobnostima i vještinama, koje uključuju učinke bolesti i slučajnosti prirodnih sposobnosti, ljude stavljaju "ispod crte". Rawls izlaz vidi u zakonodavnoj razini te uravnoteženosti između troškova liječenja i državnih izdataka. Cilj je da ti ljudi postanu potpuno kooperativni članovi društva (Rawls, 2000: 165). Dakle i Rawls se slaže da opis primarnih dobara odgovara za sve vrste razlika, ali ne za spomenutu grupu osoba.

Umjesto za ideju primarnih dobara (i njihova mehaničkoga proširenja primjerice dobrima za osobe s invali-

ditetom) Amartya Sen i Martha Nussbaum zalažu se za perspektivu ljudskih sposobnosti: usmjerenje na sposobnost ljudi da vode takav život koji će s razlogom cijeniti i kojim će uvećavati prave mogućnosti svojeg izbora (Nussbaum, 2003: 23; Sen, 2002: 341). Martha Nussbaum precizno određuje deset središnjih ljudskih sposobnosti: prvo – život, drugo – tjelesno zdravlje, treće – tjelesni integritet, četvrto – osjetljivost, imaginacija i mišljenje, peto – emocije, šesto – praktično rasuđivanje, sedmo – udruživanje, osmo – odnos prema ostalim živim bićima, deveto – igranje, deseto – kontrola okoline (politička i materijalna). Oni su takav pristup zadržali i nakon Rawlsovih dopuna u *Političkom liberalizmu*.

Ideja ljudskih sposobnosti nastoji da se čovjek ne svede na svoju proizvodnu funkciju. To se može vidjeti na primjeru obrazovanja, koje može povećati efikasnost pojedinca u proizvodnji dobara pa tu možemo govoriti o povećanju ljudskoga kapitala. Ali čak i ako ne poveća prihod, čovjek može imati koristi od obrazovanja: veće su mu mogućnosti izbora na temelju kvalitetnijih informacija i znanja, može biti više uvažavan itd. (Sen, 2002: 34). Postoji razlika između prihoda i dobrobiti koju nam oni donose. Ljudi od jednakih primanja nemaju jednaku korist. Važno je pitanje kakvu korist donose jednaka dobra, kakve temeljne sposobnosti ljudi imaju pri korištenju tim dobrima? Invalidnim osobama često trebaju veći prihodi da bi se mogli boriti sa svojom invalidnošću i ostvariti jednake ciljeve ili mogućnosti kao osobe koje nisu invalidi. Invalidna osoba može imati veliku količinu primarnih dobara, ali ipak ima manje izgleda da vodi normalan život (ili da ostvaruje svoje ciljeve) nego

osoba koja nije invalid, a ima manje primarnih dobara (Sen, 1979: 218).

Ključno je čovjeku omogućiti da vodi život vrijedan poštovanja, da ima slobodu izbora. Onaj tko je spriječen bolešću ili invalidnošću, nema slobodu da za sebe i za druge čini različite stvari koje želi činiti kao odgovorno ljudsko biće (Sen, 2002: 331).

Sen ne odbacuje Rawlsa, nego jednostavno misli da prioritet osobnih sloboda ne smije zapostaviti značenje potreba, posebno ako su one od životne važnosti.

Za Sena su sposobnosti sloboda koju treba postići, one moraju omogućiti život koji čovjek s razlogom cijeni (Sen, 2002: 97). Takvo shvaćanje slobode i takve sposobnosti zaslužuju i traže socijalnu podršku. Važno je da se prizna središnje mjesto slobode pojedinca i snage socijalnog utjecaja na domet i prostor individualnih sloboda. Slobode pojedinca moramo promatrati kao socijalnu obvezu. Ključno je uklanjanje nesloboda koje ljudima ostavljaju malo izbora i malo mogućnosti da ostvare smisleno djelovanje (Sen, 2002: 12).

U nastavku ću prikazati Dworkinovo priključenje raspravi u njegovoj *Vrhovnoj vrlini* (*Sovereign Virtue*). On ističe temeljnu distinkciju između svojega pristupa, koji polazi od jednakih resursa, te pristupa utemeljenog na jednakosti blagostanja. Teorije utemeljene na jednakosti blagostanja polaze od toga da distribucijska shema tretira ljude kao jednake kada distribuira resurse radi postizanja jednakog blagostanja (Dworkin, 2000: 12). Jednakost resursa vodi računa o samoj jednakosti u njihovoj raspodjeli, a pojedincima ostavlja mogućnost da svojim odlukama i odabirima postignu blagostanje. U svakom slučaju za Dworkina je *jedna-*

kost temeljna kategorija u njegovoj teoriji politike.

Njegova koncepcija jednakosti resursa sukladna je jednakoj skrbi i poštovanju. Jednakost je zadovoljena kada su ljudi jednaki po sredstvima (dobrima, duhovnim i tjelesnim sposobnostima) o kojima sami odlučuju i njima upravljaju, a ne kada su jednaki po bogatstvima. Njegova koncepcija jednakosti utemeljena je na pravu pojedinca da se s njime postupa kao s jednakim. To je pravo pojedinca na jednaku skrb i poštovanje u političkom odlučivanju o tome kako se dobra i mogućnosti trebaju raspodijeliti. Ta je koncepcija posebno osjetljiva na značenje slobode. Prema njoj, jednaka raspodjela treba ovisiti o procesu donošenja odluka unutar kojeg ljudi preuzimaju odgovornost za vlastite planove i mogu ih preoblikovati tako da sami donose odluke o sredstvima koja su im namijenjena. Zato je sloboda bitna za jednakost.

On inzistira na tome da sudbina građana ovisi o njihovim odabirima. Navodi primjer osobe s paraplegijom koja voli glazbu. Nabava dragocjene violine za nju je veći izraz blagostanja nego nabava novoga protetskoga pomagala (Dworkin, 2000: 61).

Između ostalog odbacuje Cohenov pristup da bi građani trebali biti jednaki ne po bogatstvu, nego po mogućnostima da do njega dođu. Jednakost mogućnosti osobe s invaliditetom čine nejednakima jer ne raspolažu jednakim resursima. Naizgled odbacuje i Senov pristup da bi građani trebali biti jednaki ne po sredstvima, nego po sposobnostima za različito djelovanje, za djelovanje na različite načine. Ključnu razliku pravi između šanse i izbora. Čovjek ima šansu i treba snositi odgovornost za svoje odabire. Dworkin mi-

sli da je osnovni razlog zašto ljudi ne mogu dosegnuti sreću, ostvariti samopoštovanje i dostojanstvo – nedostatak resursa (uglavnom impersonalnih, ali i onih osobnih).

Dworkin misli da se njegov i Senov pristup mogu čitati na isti način – ako se prihvati da ljudi žele resurse za unapređenje sposobnosti potrebnih da bi mogli raditi ono što žele. Trebalo bi jedino izbjeći rangiranje sposobnosti. Dovoljno je postići jednakost u impersonalnim resursima i pronaći načine da se umanje razlike u osobnim resursima. Nakon toga sve je u rukama pojedinaca koji svojim odabirima sami rangiraju prioritete djelovanja (Dworkin, 2000: 303).

3. Pozitivna i negativna prava osoba s invaliditetom

Druga važna dilema povezana je s distinkcijom pozitivnih i negativnih prava, a intenzivirala se u raspravi o *American Disability Act* (Anita Silvers, 2001; Iris Marion Young, 2000). Negativna prava, ili kako ih još zovu *prava slobode*, ona su koja zabranjuju zadiranje u tuđa prava, a povezuju se sa zabranom onog djelovanja kojim se ugrožava uživanje tih prava. Ona nastaju kao prava kojima se nastoji zaštititi samostalan prostor djelovanja u političkoj zajednici, odnose se na sve građane, a korištenje njima osigurava se pravnim sustavom.

Pozitivna prava označuju prava na ona dobra koja građanima trebaju osigurati dobar život. Ne sadrže samo zabrane njihova kršenja, nego i zahtjev da se osiguraju pretpostavke i uvjeti za puno uživanje tih prava. Pozitivna prava odnose se na neke građane i država ih treba osigurati sustavom socijalnoga osiguranja.

Obično se polazi od podjele Karela Vaseka na tri generacije prava pa se pokazuje da prva generacija obuhvaća *prava slobode* (slobode *od*), dok druga i treća generacija obilježavaju *prava na* (pozitivna prava). Takvo je razlikovanje utemeljeno na Marshallovoj tipologiji građanstva prema kojoj bi se moglo govoriti o civilnim, političkim pravima (kao pravima prve i druge generacije) te o socijalnim pravima treće generacije.

Na više je mjesta pokazana nefunkcionalnost sukobljenih interpretacija negativnih i pozitivnih prava, tj. neuklopljenost socijalnih prava u temeljnu ideju ljudskih prava (Donnelly, 2003: 30-31; Plant, 2002: 360). Upravo na primjeru prava osoba s invaliditetom vidljivo je da bez pozitivnih prava nema ni negativnih, odnosno da je teško odvojiti pozitivna i negativna prava ili politička, civilna i socijalna prava.

Bez dodatne brige i pomoći ti građani nemaju jednake mogućnosti niti mogu prakticirati svoju slobodu. Razvijanje njihovih osnovnih ljudskih sposobnosti ovisi o razumijevanju drugačijeg načina na koji oni zadovoljavaju ljudske potrebe, koje ne proistječu iz sklonosti ili ukusa, nego su elementarne, stoga zadovoljavanje njihovih potreba ne može biti privilegij ili nagrada, nego je izraz pravednosti.

Kako se širi područje zahtijevanja, sve je veći i otpor širenju prava, odnosno njihovo problematiziranje. Takvi zahtjevi pokazuju se kao mrvljenje društvenoga tijela u niz interesno zaokruženih, manjinskih skupina koje zagovaraju svoja prava i gube iz vida interes cjeline. Javlja se ogorčenost zbog inzistiranja na posebnostima i pravima svake pojedine skupine, a to pogadja i osobe s invaliditetom. I. M. Young

to naziva *Me-too-ism* – svaka se sljedeća skupina želi izboriti za razinu prava koju je prethodna već postigla (Young, 2000: 170). Držim da ti problemi pokazuju povezanost suvremenog određenja građanstva s politikom ljudskih prava. Pritom poštivanje razlika nije nužno opasno za stabilnost demokracije, nego je može osnažiti pozitivnim efektima inkluzivne politike.

Protuslovnosti i neostvarivosti ljudskih prava vezuju se danas uz krizu socijalne države i ograničenja u raspodjeli resursa. Prava su ograničena resursima. Kako se u pitanju ljudskih prava radi o političkom fenomenu, a ne isključivo pravnom, tako je i alokacija resursa i protuslovnost zahtjeva stvar javne politike, a tu bi se *ljudska prava* trebala shvatiti ozbiljno (Dworkin, 1970). Ljudska prava tu su posljednji argument (adut) da se voljom većine ne ugroze prava pojedinaca. To je zaštita od odluka koje nanose štetu nekim ljudima uz tvrdnju da će zajednici kao cjelini biti bolje zahvaljujući nekoj procjeni o tome gdje leži njezina opća dobrobit (Dworkin, 1989). Lefort ovdje u pomoć poziva Tocquevillea i navodi da svaki pojedinac pati kada ga se steže i kada vidi da kraj lanca ne drži jedan čovjek ili neka klasa, nego narod sam (Lefort, 2000: 171).

Inkluzivno građanstvo pretpostavlja formalne uvjete za ravnopravno sudjelovanje građana, ali i stvaranje socijalnih pretpostavki da se ti uvjeti ispune. Za angažman građana i njihovo sudjelovanje u javnoj politici nužno je stvoriti uvjete koji bi osobama s invaliditetom pružili jednake mogućnosti. Samo, formalni uvjeti (izjednačenje svih građana) bez "pozitivnog djelovanja" zakidaju osobe s invaliditetom, čine ih neravnopravnim građanima.

Ljudska prava i demokratska politika nisu identični, ali su međusobno uvjetovani. Demokratske države moraju se legitimirati poštivanjem ljudskih prava, ona nisu realna bez odgovornoga prihvatanja građanstva. Ljudska prava bez građanskih prava i rješavanja građanskoga statusa nisu dovoljna, a isto tako građanstvo se ne može konstituirati ako se ne poštuju osnovna ljudska prava.

Zbog toga je pozivanje na ljudska prava važno za inkluzivnu politiku. Bez obzira na to koliko je kategorija substancijalnih prava (socijalna, ekonomska i kulturalna) protuslovnost i neostvariva (Neumann, 1992; Villey, 2002), bez nje su i osobna, društvena i politička prava teško ostvariva, a isključenost i njezini razlozi ostaju problem samoga čovjeka.

Svako onemogućavanje nije nedostatak milosrđa, odsutnost suosjećanja, nego povreda njihovih prava. Pozitivnim pravima oni tek stječu jednaku polaznu poziciju kao drugi građani i bez te dodatne pomoći zakinuti su građani. Jednakost formalnih mogućnosti bez pozitivnih prava, socijalnih mjera nema smisla.

Na tim temeljima događa se prijelaz s medicinskog modela na pristup utemeljen na ljudskim pravima. Medicinski model čovjeka promatra kroz njegovo oštećenje, pokušava pronaći u čemu je njegov problem te kako mu pomoći. Usmjerava se na ono što u njegovu tijelu nije standardno, što "ne valja" i to nastoji kompenzirati posebnim pogodnostima i uslugama. Stručnjacima je prepušteno da odrede način školovanja, vrstu i mjesto rada te organizaciju njegova života. Prema tom modelu osoba s invaliditetom je patnik koji treba njegu, koja ne može samostalno do-

nositi odluke o svom životu, nego treba profesionalnu brigu i kao takva nikad ne može biti jednaka osobi koja nije invalid. Ovisna je o drugim ljudima i institucijama pa se stoga razvijaju karitativne organizacije za stalnu skrb. Osoba s invaliditetom potencijalni je bolnički pacijent. U tom modelu nema mjesta za obrazovanje koje bi omogućilo neovisan život.

Taj model sve je manje zastupljen, što je vidljivo i u pristupu Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) koja je do kraja prošlog desetljeća oštećenje, invaliditet i hendikep određivala kao bilo kakav gubitak ili odstupanje od normalne psihičke, fiziološke ili anatomske strukture ili funkcije. Posljednjih nekoliko godina WHO daje nove smjernice za procjenu zdravlja i usmjerava se na to kako čovjek funkcionira, a ne na simptome njegove bolesti te uvodi društveni aspekt invalidnosti. Uz funkcioniranje, aktivnosti i participaciju invalidne osobe sagledavaju se i kontekstualni čimbenici, odnosno okruženje koje joj omogućuje ili otežava aktivnosti (WHO: 2002).

Model koji se temelji na ljudskim pravima usmjeren je na dostojanstvo invalidne osobe i pokušava pronaći probleme izvan osobe koji onemogućuju puno poštovanje njezina dostojanstva i jednakih prava. Temelji se na dostojanstvu, autonomiji, jednakosti i solidarnosti. Taj model usmjeren je na uvažavanje različitosti tih osoba u društvu i državi.

Taj pristup polazi od toga da strah, ignoriranje, predrasude, različite barijere i diskriminacijske prakse stvaraju invalidnost. Kao što kaže Jenny Morris: "Moje oštećenje znači činjenicu da ne mogu hodati, moja invalidnost znači činjenicu da autobusni prijevoznik

nabavlja samo nepristupačne autobuse" (Morris, 2001). Naglašava se važna razlika između oštećenja i invalidnosti. Oštećenje je fizička činjenica koja se odnosi na tijelo, a invaliditet je socijalna činjenica koja isključuje i zakida osobe s oštećenjem. Problem je u načinu organizacije života u zajednici. Umjesto da im se pristupa paternalistički, na osobe s invaliditetom gleda se kao na članove zajednice s jednakim pravima. One se razlikuju po svojim oštećenjima i vrstama barijera koje ih ograničavaju, treba poštovati njihov izbor i autonomiju u odlučivanju o vlastitom životu te načinu savladavanja barijera (Quin/Degener, 2002: 18). Ključno je postići da anatomija ne postane njihova sudbina.

Pristup utemeljen na ljudskim pravima ne otklanja potrebu skrbi, njege i solidarnosti u zajednici te pretpostavlja da osoba ima mogućnost izbora i kontrole nad pomoći kojom se koristi. Važno je uvažavati njihovo dostojanstvo i uživjeti se u njihov položaj jer na taj se način osobe s invaliditetom poštuju kao jednake u svojim pravima i dostojanstvu (Morris, 2001).

Razumijevanje opresivne prakse utemeljene na medicinskom modelu omogućuje da osobe s invaliditetom osvijeste svoj položaj, skinu teret vlastite krivice i osnaže se u borbi za svoja prava.

Na taj pristup nadovezuje se ideja neovisnog života. Ona upućuje na to da postoji život izvan bolničkih zidova te da invalidne osobe trebaju same snositi odgovornost za svoje odluke i životne izbore. Zbog toga je naglasak na tome kako se živi, a ne gdje se živi. Taj izbor može biti ostanak na institucionalnoj skrbi (domu, bolnici) ili život izvan takve ustanove. Izbor se temelji na potre-

bama invalidne osobe, njezinim osobnim preferencijama te raspoloživim sredstvima.

Ideja neovisnog života nastala je i širila se unutar pokreta za prava osoba s invaliditetom. U nastojanju da ih izvuče iz paternalizma zdravstvenih i socijalnih službi – ideja promovira njihov samostalniji život. Steven P. Smith upozorava na zamke toga pristupa. Kaže da se radi o mitu koji pretjeruje u prikazivanju asimetrične međuovisnosti osoba, u kojoj osobe s invaliditetom ovise o skrbnicima. Smith se zalaže za simetričnu međuovisnost koja uključuje i osobnu i emotivnu međuovisnost. Po njegovu mišljenju važna je međuovisnost utemeljena na različitostima koje bismo trebali upoznati. Poznavanje iskustava osoba s invaliditetom pokazalo bi da se može doći do koherentnijih političkih zahtjeva od onih koji se temelje isključivo na zahtjevima za neovisnim životom. Na kraju, taj se mit temelji na shvaćanju osoba s invaliditetom kao atomističkih, samodovoljnih individua (Smith, 2001: 697). Smithova analiza jasno pokazuje potrebu da se ta dobronamjerna opreka medicinskom modelu oprezno razradi.

4. Obrazovanje osoba s invaliditetom nije samo proizvodni trening

U prethodnom dijelu ovog rada pokazao sam da se osobe s invaliditetom mogu zaštititi politikom ljudskih prava i opreznom provedbom ideje neovisnog života, pa mi ostaje obrazovna dilema: pod kojim pretpostavkama im obrazovanje može pomoći u ostvarivanju tih prava?

Cjeloživotno učenje kao formalno i neformalno obrazovanje te informalno učenje nastoje osigurati zapošljivost

i afirmirati aktivno građanstvo. Ljudska prava i obrazovne potrebe osoba s invaliditetom sastavni su dio tih programskih nastojanja. Može li obrazovanje pomoći da osobe s invaliditetom postanu vidljivi građani, može li pomoći inkluzivnoj politici, borbi za njihova prava?

Prednost za osobe s invaliditetom trebalo bi biti aktualno usmjerenje politika cjeloživotnog učenja. U uvjetima prihvaćene multikulturalnosti ono je sve više povezano s politikom uključivanja i jednakom važnosti svih socijalnih skupina u društvu. Na dnevnom su redu rodna pitanja, pitanja invalidnih osoba, manjinskih vjerskih i nacionalnih skupina. Obrazovanje je postalo postmodernistički oblikovano intelektualno sredstvo za otklanjanje posljedica suvremenog društva, koje mogu biti gospodarske (nezaposlenost) ili političke (isključenost).

Treba osigurati dostupnost obrazovanja jer to znači mogućnost participacije u zajedničkoj kulturi, u stjecanju znanja i vještina potrebnih za samostalan život ili za izbor života koji će cijeniti. Obrazovanje je potrebno za građanske i za radno-tehnološke kompetencije, ali ono otvara i nove mogućnosti izbora. Osobama koje njihova invalidnost isključuje iz gospodarskog, političkog i društvenog života obrazovanje može pomoći da steknu nova znanja i informacije. Ono će im pomoći u njihovom izboru, u donošenju odluka i kvalificiranom sudjelovanju u odlučivanju o pitanjima zajednice. Obrazovanje neće od njih napraviti aktivne građane, ali će im dati alate pomoću kojih će se lakše zaposliti, zagovarati svoja prava, biti samostalniji, manje ovisni o drugima, imati veću slobodu te nove okvire vlastitog odlučivanja.

Obrazovanje može i ostalim građanima pomoći da shvate važnost poštivanja ljudskih prava osoba s invaliditetom, može povećati njihovu osjetljivost za tu problematiku.

Ozbiljna obrazovna politika računa da ta problematika nije stvar osobnih preferencija, nego temeljnih prava i sloboda pojedinca. Jednake obrazovne mogućnosti za te osobe nisu dovoljne, potrebni su dodatni resursi da bi one ostvarile jednaku mogućnost izbora i sudjelovanja. U raspodjeli resursa ne smiju se zanemariti osobni odabiri i odgovornost pojedinaca. Zanemarivanje razlika opasno je i zakida tu populaciju. Previđanje osobnih preferencija i životnih odabira nije samo ponižavajuće, nego i nepravilno i obilježje je nejednakosti.

Integracija je prihvaćena kao pristup koji omogućuje osobama s invaliditetom da žive pored ljudi koji nisu invalidi. Inkluzija je širi koncept, usmjeren na promjene u društvu koje bi trebale omogućiti njihovo potpuno sudjelovanje. Neovisno sudjelovanje ne znači izbjegavanje svih socijalnih veza i obaveza te razvoj ravnopravne međuovisnosti. U obrazovanju to znači promjene u svakom njegovu dijelu stvaranjem obrazovnog okruženja u kojem može učiti svatko tko to želi.

Dodatni je problem određenje obrazovnih prioriteta. Danas su kriteriji obrazovne učinkovitosti zaposlenost, koristan rad ili vrednovana aktivnost, osobna autonomija i neovisan život, socijalna interakcija i participacija u zajednici, odgovorno ispunjavanje uloge u obitelji (CONFITEA, 1999: 12). Stoga su glavne odrednice cjeloživotnog učenja zapošljivost i aktivno građanstvo. Ali što ako neka osoba zbog svoje invalidnosti ne može zadovoljiti

sve te kriterije (Arneson, 2000)? Nisu li onda ti zadaci nerealni, ne ispuštaju li iz vida činjenicu da se određenje osobe s invaliditetom ne može izvesti iz pojma "normalno kooperativne osobe", nego da naglasak treba staviti na mogućnost izbora?

5. Zaključak

Obrazovanje usmjereno samo na osposobljavanje za uključivanje u proizvodnju teško može uključiti osobe kojima ono nije važno samo zbog toga. To je posebno teško jer je slika "normalnog" radnika slika energična čovjeka, koji se može koncentrirati, koji je spreman da se prilagodi različitim uvjetima rada, koji će sa smislom za humor podnositi fizički i mentalni stres (Young, 2000: 172). One koji se ne uklapaju u takvu sliku kolege ocjenjuju kao lijene i nekooperativne osobe, odnosno za njih su oni neprikladni radnici. Zbog takva reduciranja obrazovanja na trening i usvajanje proizvodnih vještina gubi se važnost obrazovnih mogućnosti za samoispunjenje i mogućnosti izbora. Jedan od izbora (možda najčešći) može biti i posao, ali u današnjim uvjetima rad nije prisilna kategorija ni za jednu skupinu građana. Osposobljavanje osobe da se vrati u proizvodni proces nikako ne može iscrpiti sve obrazovne potencijale.

Najviše što osobe s invaliditetom mogu dobiti od obrazovanja mogućnost je kvalitetnijeg izbora i stvaranja života koji će oni sami cijeniti. Za takav zaokret potrebno je i na obrazovnu politiku primijeniti model koji se temelji na ljudskim pravima, koji je usmjeren na dostojanstvo invalidne osobe i koji pokušava otkloniti one zapreke izvan osobe koje onemogućuju puno poštovanje njezina dostojanstva i jednakih

prava. Taj model temelji na dostojanstvu, autonomiji, jednakosti, solidarnosti, a usmjeren je na uvažavanje različitosti tih osoba u društvu i državi te njihove odgovornosti i slobode izbora. Različitost se, također, odnosi na različite obrazovne interese i modele učenja, koji nisu unaprijed zadani vrstom oštećenja. Samo u takvim okolnostima

i s dodatnim obrazovnim resursima možemo reći da od osoba s oštećenjem ne stvaramo patronizirane invalidne osobe, nego da otvaramo prostor u kojem će djelovati kao ravnopravni građani koji više nisu nevidljivi. Razvojno obilježje ljudskih prava upućuje da će taj proces biti sve važniji i prisutniji u obrazovnoj politici.

LITERATURA

- Arneson, Richard J., (2000), Disability, Discrimination and Priority, u: *American with Disabilities* (ur. Leslie Pickering Francis i Anita Silvers), New York/London, Routledge
- Declaration on the Rights of Disabled Persons* (1975), UN, 3447 (XXX), <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/001/60/IMG/NR000160.pdf?OpenElement> (22. 11. 2005.)
- Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom* (2005), NN 47/2005
- Europska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda* (1999), NN-MU 6/1999 i 9/1999
- Donnelly, Jack, (2003), *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Ithaca/London, Cornell University Press
- Dworkin, Ronald, (1970), Taking Rights Seriously, *The New York Review of Books*, vol. 15, br. 11
- Dworkin, Ronald, (1989), Prava kao aduti, u: *Ljudska prava* (ur. Miomir Matulović), Rijeka, IC Rijeka
- Dworkin, Ronald, (2000), *Sovereign Virtue*, Cambridge/London, Harvard University Press
- Lefort, Claude, (2000), *Demokratska invencija*, Zagreb, Barbat
- Madridska deklaracija* (2002), <http://www.hupt.hr/madrid.html> (22. 11. 2003)
- Morris, Jenny, (2001), Impairment and Disability: Constructing an Ethics of Care That promotes Human Rights, *Hypatia*, vol. 16, br. 4 (1-17)
- Nussbaum, Martha, (2003), *Capabilities and Disabilities: Justice for Mentally Disabled Citizens*, <http://marty-center.uchicago.edu/webforum/032003/commentary.shtml> (22. 11. 2003)
- Neumann, Franz, (1992), *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, Naprijed
- Persons with disabilities – Making education accessible and available to all persons with disabilities – CONFITEA* (1999), Hamburg, UNESCO – Institute for education

- Plant, Raymond, (2002), *Suvremena politička misao*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Quin, Gerard, Degener, Theresia, (2002), *The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability*, New York/Geneva, United Nations
- Rawls, John, (1999), *A Theory of Justice*, Cambridge/Mass., The Belknap Press of Harvard University Press
- Rawls, John, (2000), *Politički liberalizam*, Zagreb, Kruzak
- Sen, Amartya Kumar, (1979), *Equality of What?*, Stanford, Stanford University
- Sen, Amartya Kumar, (2002), *Razvoj kao sloboda*, Beograd, Filip Višnjić
- Smith, R. Steven, (2001), Distorted Ideals: The "Problem of Dependency" and the Mythology of Independent Living, *Social Theory and Practice*, vol. 27, br. 4, str. 579-599
- Silvers, Anita, (2001), Rights of People with Disabilities, u: *The Oxford Book of Practical Ethics* (ur. Hugh LaFollette), Oxford, Oxford University Press
- Standardna pravila o izjednačenju mogućnosti za osobe s invaliditetom* (1993), UN Rezolucija 48/96
- Universal Declaration of Human Rights* (1948) <http://www.un.org/Overview/rights.html> (22. 11. 2005)
- Ustav Republike Hrvatske*, NN 41/2001
- Villey, Michel, (2002), *Pravo i prava čovjeka*, Zagreb, Disput
- World Health Organisation (WHO), (2002), ICF Introduction, u: *WHO. International Classification of Functioning, Disability and Health*, Geneva
- Young, Iris Marion, (2000), Disability and the Definition of Work, u: *American with Disabilities* (ur. Leslie Pickering Francis i Anita Silvers), New York/London, Routledge
- Žižek, Slavoj, (2005), Against Human Rights, *New Left Review*, 34, str. 115-131

Disability Is a Question of Human Rights: Can Education Help Their Implementation?

SUMMARY

In this paper, the author outlines the development of the protection of disabled persons through the international system of human rights and basic Croatian political features. The author singles out two sets of debates relevant for the contemporary foundation of the rights of disabled persons. The first is the debate between John Rawls and Amartya Sen about "normally cooperating members of society". The second debate on the positive and negative rights of disabled persons was prompted by the American with Disabilities Act (Anita Silvers, I. M. Young). On this basis, the author demonstrates the advantages of the disability approach based on human rights, which has replaced the former medical approach. Finally, he shows the importance of education for the development of abilities and for opening new opportunities of choice for disabled persons, providing them with an opportunity to create a life that they will feel justified in appreciating.